ГАЛИНА ЛИСА

РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАЙДАВНІШИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ

«В днях минулих, в змерклих днях минувшини,
По тому, як у днях минулих все, що треба, було покликане до життя...
Коли ім'я «людство» було визначене...»

(З Епосу про Гільгамеша).

Спрагла людська душа добивалася безсмертя споконвіку. Вона увічнювала себе в багатих похованнях Уру, грандіозних зікуратах Шумеру та Вавілону, єгипетських пірамідах, палацах Кноссу і Афін, величних храмах середньовіччя. Та найціннішими здобутками людського духу залишаються словесні твори, — твори, як писав відомий чеський письменник і дослідник В. Замаровський, «з матеріалу ще невловимішого, аніж дим, і водночас довговічнішого, ніж золото, коли в ньому виливає свою душу і свою думку народ». Від самого початку в них людина шукає і намагається дати відповіді на питання, звідки постав світ, коли і як виникла вона сама... або хоча б «откуду єсть пошла Руская земля». А сучасні мовознавці в цих «исходищах мудрости» можуть знайти відповіді на питання, як розвивалася сама мова, де її джерела, простежити різні етапи утворення і формування окремих мовних явищ, помітити, як у надрах однієї мови зароджувалася нова чи навіть кілька нових мов.

1000 років тому прийшли на Русь перші слов'янські книги, як правило, переклади грецьких богослужбових книг, писані найдавнішою спільною літературною мовою слов'ян — старослов'янською, створення якої дослідники відносять до II пол. IX ст., пов'язуючи з іменами слов'янських Першовчителів Кирила та Мефодія. Та вже з кінця X ст., після втрати Болгарією державної самостійності, центр слов'янської писемності перемістився в Київську Русь. За свідченням Повісті временних літ, 1037 р. за наказом Ярослава Мудрого були зібрані «писці многи», які робили переклади з грецьких оригіналів і переписували південнослов'янські книги. Такими переписами були майже всі найдавніші пам'ятки давньоруської писемності — це і Остромирове Євангеліє — найдавніша відома датована пам'ятка, і Збірники Святослава 1073 та 1076 рр., і Архангельське Євангеліє 1092 р. та ін. Цією першою літературною мовою слов'ян користувалися русичі, переписуючи євангельські та інші церковні книги, і при цьому, природно, несвідомо, а іноді, можливо, і невипадково, вносили виправлення в класичний старослов'янський текст. Такі помилки відтворювали звичайно особливості рідної мови переписувача. У фонетиці і граматиці старослов'янських текстів, що переписувалися й редагувалися на Русі, яскраво простежуються риси місцевої мови. Так, наприклад, у пам'ятках східнослов'янської редакції набули поширення такі явища, як втрата носових **ѫ**, **ѧ**, повноголосся, занепад редукованих **ъ, ь,** заміна закінчення 3-ої особи дієслів **-ть** на **-ть**, заміна закінчення родового відмінка однини, називного— знахідного множини **-а** на **-и, -ѣ** іменників жіночого роду колишніх -jā-основ, суфіксів дієприкметників **-щ-(-шт-)** на **-ч-**, поява дієприкметників типу *идя, неся,* замість *иды, несы,* втрата двоїни, заміна аориста та імперфекта дієприкметником минулого часу на **–лъ** і т. ін. А оскільки багато з цих текстів датовані, з'являється можливість прив'язати виникнення окремих мовних явищ до певної території й орієнтовно визначити час їх появи (адже вважається, що між часом виникнення якоїсь діалектної риси і часом її фіксації в пам'ятках минає приблизно 100 років). Так, наприклад, Євсевієве Євангеліє 1283 р. було переписане, як свідчить запис, галичанином, а ряд мовних особливостей, привнесених ним у старослов'янський текст, дали змогу дослідникам, зокрема ще О. І. Соболевському, встановити місце написання його у Східній Буковині, такі ж висновки робить учений і стосовно Софіївського Євангелія другої пол. XIII ст. Цей видатний учений, досліджуючи в минулому столітті давньоруські та старослов'янські рукописи, виявив ряд пам'яток, які не належали ні до новгородських, ні до володимиро-суздальських чи рязанських, з рисами, які пізніше стали особливістю української мови, зокрема із зміною **е** на **ѣ**, який з часом дав **і**. Але, поділяючи теорію Погодіна про те, що Наддніпрянщину населяли великоруси, яких тільки після татаро-монгольської навали замінили малоруси, що прийшли із заходу, він

назвав ці тексти галицько-волинськими, хоча, як виявилося, подібні риси були властиві й пам'яткам, писаним на Київських та Чернігівських землях. Виходячи з відкриття О. І. Соболевського, О. О. Шахматов, А. Кримський та інші вчені зробили висновок, що ці рукописи несуть у собі помітні риси мови, яка лягла в основу української. До них належить, наприклад, таке характерне для української мови явище, як злиття **ы — и** в одному звукові Перші ознаки цієї тенденції відзначені в південноруських пам'ятках XI — XII ст. Так, у Збірнику 1073 р. випадки поплутання **ы — и** зустрічаються досить часто (наприклад, *ти* замість *ты, си, сии — сы, сын, выны, прикривай, осырѣıѧ, посиніти, Ахимєныды, неправьди* — род. одн. та ін.); *годыны, рызы, рибы* та ін. в Архангельському Євангелії 1092 р. У текстах XII ст. кількість таких прикладів зростає, наприклад, у Добриловому Євангелії 1164 р.: *ти, бити (-быти), погубывыи, просыти, съвѣтъныкъ, коны (-кони)* та под. Однією з ознак більшості говорів української мови був перехід **ѣ** > **і**, й ця ознака простежується в наших пам'ятках, які відбивають риси говорів, що лягли в основу формування української мови. На думку дослідників, **і** з **ѣ** з'явився у південнорусів з найдавніших часів (десь з IX-X ст.) і засвідчується вже текстами XI ст. У Збірниках 1073 та 1076 рр. знаходимо: *ниции, нимаıа, ними* — з *нѣмаıа, нѣми; пламєниє, симıа, исцили, въ вѣри* — замість *въ вѣрѣ, въразуминиє, на Купри, въ мири* та ін. У пізніших пам'ятках такі випадки трапляються частіше, наприклад, у Євсевієвому Євангелії 1283 р.: *Євсивии, свидитильствуюмъ, самариєскъ, пинıазь, никии, никы, заприти, на овчи купили, свидиньıа, учинью, оучиникомъ, нє видıашє, линивыи* і под. Новий **ѣ**, який дозволив дослідникам визначити ряд південноруських пам'яток з протоукраїнськими рисами, став характерною особливістю таких рукописів, як Добрилове Євангеліє 1164 р., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Галицьке Євангеліє 1266 р., пор.: *шѣсть, въ рожѣньи, сѣдмь, пѣшь, рємѣнь, камѣнь, оучитѣль, въ нѣмь, на сѣмь, на вєчѣрьни, сѣи, зѣлье, трѣтьєє, по всѣи, исполнѣньıа, дѣлатѣль, знамѣнии, по чюжѣмь, матѣрь, пєрьстѣнь, житѣль* та багато ін. Наслідки занепаду редукованих, які набули в українській мові специфічного розвитку, почали формуватися ще в мові давньоруській, що й засвідчується давніми текстами. У цих рукописах відзначено чи не найдавніші випадки прогресивної асиміляції і виникнення подвоєння — *оугєннѣ* (дав. одн.) — у Холмському євангелії XIII ст., перший випадок рефлексації **лъ** в **лы** — *аблыко* — в Житії Сави Освяченого XIII ст. Стверділі губні приголосні та **р** знаходимо вже в рукописах XI ст.; пор.: *приобращєть* — в Архангельському Євангелії, *лазара* — в Остромировому Євангелії, *царѫ, творѫ волю, растворает сıа, иѫдифъ, роуфъ* — у Збірнику 1073 р., *граду* (з *грѫду), пѣнѫза* — Софіївському Євангелії, *о лицємѣрыхъ* — в Євангелії XII ст., *попом, рабомъ, створшє* — у Христинопільському Апостолі, к. римлѧном, о нем — в уривку Апостола XIII-XIV ст. і под. Найдавніші тексти відбивають білабіальний **ѡ**, який за акустичними характеристиками подібний до **у**, напр.: *оусєлєноу, прауда, на урѣды (врѣдъ)* (Збірник 1073 р.), *прѣѣхауъшє* (Галицьке Євангеліє 1144 р.), паралельне написання *Паоулъ — Павьлъ* зустрічається в таких пам'ятках, як Остромирове, Мстиславове Євангелія, Збірник Святослава, Христонопільський Апостол та ін. Особливо характерна взаємозаміна **у — в** для Євсевієвого євангелія: *учи сѧ въ Ісуса, въмрѣти, не узложи руки, искаху у праздьникъ, у пустыни, у Капєрнаумѣ, вѣруıаи ву мıа, вузбужю* та Галицького Євангелія 1266—1301 рр.: *въ отцѧ, въшима, вхо (= ушима, ухо), въмрєтє, въмы сѧ, въ вастѣхъ (=въ оустѣхъ)* і под.

У пам'ятках XI–XII ст., писаних на київських та галицько-волинських землях, помічена заміна **є — о** після шиплячих (напр., у Збірниках 1073, 1076 рр. *чоловіка, ікона),* пізніше подібних прикладів стає більше, пор.: *жонъ, человѣка, человѣчьскыи* (Учительне Євангеліє XII–XIII ст.), особливо частими такі заміни виявляються у формах дієприкметників (напр.: *сѣющому* — Добрилове Євангеліє, *пославшому* — Галицьке Євангеліє1144р., *исцѣливишомоу, творѧщомоу, имоущомоу* — Христонопільський Апостол, *размѣшонъ, ѥдоущомъ, пристоуплъшомъ* — Холмське Євангеліє, *троужающомъ сѧ, постѧщомъ* — в уривку Апостола XIII ст.) та дієслів і відмінкових форм *(не можомъ, хощомъ, мужомъ* — Апостол XIII ст.). І, як зазначав Ф. П. Філій, якщо такий **-о-** у відмінкових формах можна пояснити

впливом твердої відміни, то випадки із заміною **о** — **е** в коренях слів або у дієприкметниках дією аналогії пояснити навряд чи можна. Очевидно, тут виявилися особливості живої мови. Крім успадкованих від давньоруської мови приставних приголосних **в, j**, в українській мові з'явилися ще **г, и**; останній виник внаслідок занепаду слабкого редукованого після сонорного *(Илва* — Євсевієве Євангеліє, *вужасъ, ворьли* — Путнянське Євангеліє XIII ст., *вуметы* поряд з *оумєты* — Апостол XIII–XIV ст.). Поряд з цим засвідчене і зворотне явище — втрата початкового **и** (напр.: *гемонъ,* замість *игемонъ, Єрихонъ, Єроусалимъ, Єрданъ, Ссусъ, Иаковъ* — ці та інші випадки зафіксовані, починаючи з Остромирового Євангелія 1056 р., і зустрічаються майже в усіх обстежених текстах східнослов'янської редакції XI-XIII ст.), а також стягнення голосних, особливо при передачі грецьких імен; так, паралельні написання типу *Аронъ — Ааронъ, Исакъ — Исаакъ, Гаврилъ — Гавриилъ, Варава — Вараава, Арамъ — Араамъ, Лаодокиꙗ — Ладокия* набули поширення у цих текстах, починаючи з XI ст.

Звичайно, цими особливостями не обмежуються давні рукописи. Можна ще згадати такі характерні фонетичні риси, як різні асимілятивно-дисимілятивні процеси, рефлекси *ѣ*, наслідки занепаду редукованих і под. або морфологічні особливості, які стали ознакою української мови, зокрема флексію **-у/-ю** *у* родовому однини іменників чоловічого роду, займенники *тобѣ, собѣ, ми, ти, си; еговъ* (у Софієвському Євангелії), 3-я особа теперішнього часу без закінчення **-ть** (уже в Остромировому Євангелії), імена на **-о** типу *Петро, Пауло, Марко* (Збірник 1073 р.) та багато інших властивих тепер українській мові та її діалектам рис. Та навіть такий короткий, побіжний огляд того матеріалу, який дають в руки дослідника старослов'янські тексти, переписані на Русі, показує, які важливі свідчення генезису і розвитку рідної мови криють ці старовинні рукописи. Такі твори дають змогу заглянути не лише у світ біблійної Месопотамії, Єгипту чи Вавілону або євангельської Галілеї та Ієрусалиму, що вже для Київської Русі були тисячолітньою історією, — давні переклади канонічних творів, іншої церковно-релігійної літератури слов'янськими мовами, зроблені близько 1000 років тому дають можливість зазирнути у джерела власної рідної мови. А тому потребують пильної уваги і скрупульозного вивчення, адже завдяки цим книгам можна пояснити і простежити в розвитку явища, які набули поширення і стали нормою української мови або збереглися в її діалектах.